

УДК 316.347 (477)

Дезінтегративна складова етнічної маркеризації України

Олена Кривицька,

кандидат історичних наук,
науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

Парламентські та президентські вибори 2004 – 2010 років ще раз засвідчили, що українське суспільство залишається атомізованим, суспільна свідомість розколота на дуже різні інтереси та орієнтації. У цьому зв'язку принципово важливим є створення в суспільстві атмосфери нетерпимості до проявів ксенофобії, дискримінації на національному й релігійному ґрунті.

Ключові слова: ідентифікація, етнічна маркеризація, культурний простір.

Parliamentary and presidential elections in 2004 – 2010 have shown again that the Ukrainian society is still atomized, social consciousness is split on very different interests and orientations. In this connection it is important to create atmosphere of intolerance to xenophobia displaying in society, discrimination on national and religious ground.

Keywords: identification, ethnic marking, cultural space.

В умовах відкритості культурного простору й різноманіття етнічних, релігійних, політичних, мовних та інших ідентичностей особливо актуальним стає вибір, перед яким постають як окремі особистості, так і цілі народи, котрі прагнуть визначити самих себе в минулому, нинішньому та майбутньому континуумі. Таких виборів може бути безліч, відтак віднайти саме свій справа дуже не проста. Причому таких труднощів зазнають не лише молоді нації, але й вже цілком сформовані.

Більшість європейських народів, національна ідентифікація яких

завершилася ще в епоху буржуазних революцій, нині, у зв'язку з потужними міграційними потоками та євроінтеграційними процесами, вдаються до спроб по-новому визначити свою тотожність. З одного боку, відбувається усвідомлення себе як спільноти, котра давно означена в певному етнокультурному просторі, але потерпає від інокультурних впливів різних елементів (расових, етнічних, мовних, релігійних) і тому вимушена враховувати і включати нові складники до усталених національних спільнот. З іншого боку, державним націям потрібно визначити свою зовнішню належність як загальноєвропейську. Але навіть нації, що проголосували за членство в Європейському Союзі, досить неоднозначно сприймають нову ідентичність, протестуючи проти спроб знищити чи послабити статус своєї унікальності.

На відміну від більшості європейців, які прагнуть гармонізувати свою мікро- і макроідентичність, народи колишніх радянських республік, у тому числі й українці, розриваються між втраченою радянською і ненабутою національною тотожністю. Самовизначення більшості цих народів, в силу свідомо руйнуваного, а тому ослабленого почуття національного, збіглося за часом з орієнтаційними пошуками у світі макропріоритетів. Для українців це означало визначення проєвропейського або ж проросійського дискурсу розвитку. Горезвісна багатовекторність зовнішньої політики України болісно позначається на її економічному й соціальному статусі. Ще складнішою є сфера культури й духовності, яка переживає такі кризи, що й досі не відомо, коли цивілізаційні розломи в ній буде подолано. Не можна забувати, що процеси глобалізації відбуваються паралельно з процесами етнічної сепарації і дисперизації. На них накладаються процеси етнорегіоналізації та релігійного розмежування. Це створює протилежно спрямовані вектори етнічного розвитку — як інтеграційні, так і дезінтеграційні.

При зростанні соціальної напруги етнічна згуртованість посилюється. Збільшується вірогідність неконтрольованих соціальних виступів та бажання лідерів політичних сил використати таку ситуацію у своїх цілях. То ж не випадково дослідження проблеми етнічних кордонів стає все актуальнішим. (Зазначимо, що етнічний кордон виступає тут не в значенні територіального розселення народів, а як суб'єктивно усвідомлена дистанція в міжетнічних відносинах).

У західній науці тему етнічних кордонів, маркерів і культурних відмінностей досліджував Ф. Барт [1]. На його думку, етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей, а етнічний кордон є визначником етногрупи. Особливого значення набувають культурні характеристики, яким група віддає перевагу. Під етнічною групою розуміють етнічну спільноту чи в значенні всього народу, чи якоїсь його частини. За Ф. Бартом, етнічний кордон є актом ідентичності. Тільки за умови, коли люди поділяють певні уявлення і діють з їх врахуванням, вони стають групою, а етнічність може набувати організаційної та інституційної

форми. Етнічні маркери можуть бути одиничними або становити певний набір чи навіть якусь систему. А це означає, що набір маркерів може змінюватися [2].

Етнічні кордони структурують соціальне життя. Вони встановлюють складну організацію поведінки і соціальних відносин, обумовлених взаємним етнічним категоризуванням. Таке категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізняювальних характеристик, культурних особливостей. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп [3].

В умовах трансформації сучасного українського суспільства у взаємодії етнічних груп змінюються структурні позиції, системи цінностей та ідеології, а, відповідно, й співвідношення між етнічними кордонами та етнічними відмінностями. У процесі емпіричного аналізу виявляються етнічні кордони як між етнічними групами, так і між різними культурними й соціальними характеристиками. Це дозволяє з'ясувати не тільки те, що об'єднує і роз'єднує представників різних етнічних груп, але й встановити, які умови сприяють міжетнічній толерантності та етнічній солідарності.

Етнічні чинники розділяють людей більше, ніж економічні, соціальні та ідеологічні. Людина може змінити світогляд, економічний і соціальний статус, але не свою етнічну належність. Саме тоді, коли різниця накладається на проблеми економічного статусу, утворюються умови для соціальної напруги.

Зміна економічної, політичної, духовної ситуації в Україні призвела до значних видозмін внутрішніх відносин українського етносу, а також до його відносин з іноетнічними групами. По-перше, міжетнічні відносини стали складнішими, різноманітнішими. По-друге, окреслилися тенденції, які породжують поляризацію суспільства. Головна небезпека – у розколі української нації на ґрунті регіональних, релігійних, політичних суперечностей.

Слід зазначити, що процес етнічної ідентифікації України багато в чому унікальний. Україна являє собою нетиповий за європейськими мірками зразок держави з неповторними ознаками системи етнічних кордонів: 1) етнічна карта України складається як з дисперсних, так і з компактних груп, що може використовуватися як підстава для вимог як для національно-культурної, так і національно-територіальної автономії; 2) кількісно найбільший етнос – українці – мають дискримінований статус рідної мови; 3) асиміляційну загрозу являє собою не етнічна більшість, а етнічна меншість – росіяни: йдеться про асиміляцію в російську культуру; 4) зосередження основних продуктивних сил в регіонах, де домінує культура (мова) національної меншини; 5) суспільно-політичне розчленування має виразний регіональний вимір.

Одразу ж підкреслимо, що основним змістом внутрішніх процесів, характерних для усіх елементів етнонаціональної структури українського суспільства, є більш чи менш інтенсивне відродження втрачених чи

нерозвинених раніше сутнісних атрибутів етнічності. Найхарактернішим для таких процесів є: прагнення меншин, зазвичай стимульоване лідерами їх організацій, зайняти вагоміші ніші в суспільному житті тієї чи іншої країни; невдоволення забезпеченням етнокультурних прав меншинних груп та етнополітикою держави.

На нашу думку, наступним етапом етнополітичного розвитку має стати задоволення потреб етнокультурного і певною мірою політичного розвитку різних елементів етнонаціональної структури. Але не виключено, що на цьому етапі розвитку української держави етнополітичні проблеми можуть постати з новою силою. Адже процеси глобалізації й стандартизації в ширшому контексті, принаймні європейському, створюватимуть ризики, викликані прагненням до збереження етнічної самобутності вихідцями з різних етносів, які проживають в одному етнополітичному організмі.

Таким чином, у процесі виявлення етнічних кордонів в Україні в умовах суспільної трансформації чітко проявляються дві основні тенденції. Перша: прагнення розбудувати національну державу. Найбільш концентровано його уособлюють представники українського етносу, переважна частина членів національних меншин. Друга тенденція: відродження етнічної самобутності інших елементів етнонаціональної структури супроводжується зростанням етнічної солідарності, внутрішньої групової згуртованості й активізацією етнічних рухів за реалізацію прав меншин. Останнє за певних обставин може породжувати конфліктогенні ситуації — якщо не сепаратистські, то, принаймні, ізоляціоністські настрої в середовищі меншин, що й підтверджують події останніх років.

Аналізуючи взаємодію цих тенденцій і вплив на неї різних чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, слід зважати на кілька обставин: 1) на історичну тяглість безконфліктного співіснування представників багатьох етносів на території України; 2) на чинник підлеглих, а до певної міри й національного пригнічення, але, безумовно, обмеження можливостей розвитку як етносоціальної спільноти українців, так і представників інших етносів; 3) на позиції держав етнічних батьківщин щодо частин своїх етносів, які перебувають в межах українського етнополітичного організму; 4) на зовнішньополітичні пріоритети та орієнтації України.

Процес національної ідентифікації, формування національних інтересів і свідомості дуже латентний. Тому необхідно звернутися до результатів етносоціологічних обстежень, які здійснив Інститут соціології НАН України з 1989 року в десяти областях України. Вони стосуються українців і національних меншин, які становлять самостійні етнічні популяції на території країни (росіяни, білоруси, євреї, болгары, поляки, угорці). Опитування 2006 - 2008 років засвідчують, що всі ці етнічні групи, як і кримські татари, чехи, словаки, відзначалися гнучкою системою етнічної ідентифікації етнокультурних орієнтацій. Сталими компонентами в її структурі є національні інтереси, етнопсихологічні стереотипи, ціннісні

орієнтації. Ядром формування маркерів етнічності, як правило, стають етнічні автостереотипи. Зокрема, в ході опитувань серед українців з'ясувалася вагомість в етнічній свідомості уявлень про етнокосолідуючу роль мови, літератури, рис характеру, національної символіки, історії державності тощо. Ці емпіричні характеристики можна поєднати у три блоки: етнокультурний, власне психологічний і політико-світоглядний. Потенціальна конфліктність етнополітичного розвитку підігрується міфологемами національної свідомості, радикальними гаслами та фальсифікаціями історичної пам'яті.

Найвагомішим компонентом у структурі етностереотипів залишається етнокультурний (включаючи й мову). Найвідчутніше етнокультурна основа в сучасній етнічній ідентифікації фіксується у румунів, молдаван (73 – 70 %), менше – у євреїв (46 %); близько 50 % - у росіян, поляків, греків. Слід зазначити, що вага етнокультурних стереотипів у всіх етносів зменшилася у порівнянні з 1990-ми роками. Натомість зростає вага політико-світоглядних компонентів. Це засвідчує, що політизація все більше впливає на сучасну ідентифікацію етнічних спільнот. Треба відзначити, що самооцінка за мовою переважає в українців, росіян, румунів та угорців; за елементами традиційної культури — у білорусів, болгар, поляків. Самоідентифікація євреїв концентрується передусім навколо історії народу (54 %). Прикметною рисою сучасної етнічної ідентифікації в Україні є актуалізація історичної пам'яті. Це проявляється в поширеності уявлень, що історія свого народу є одним із суттєвих елементів етносамоідентифікації (до 30 % в середньому). Причому серед деяких меншин (особливо болгар, греків, гагаузів, угорців) спостерігається різке зростання цього елемента [4].

Внутрішньо суперечливий процес пострадянської ідентифікації, схильність етносів до національного самоствердження, протиставлення „ми – вони” створюють певні міжетнічні дистанції в українському суспільстві. Так, частина респондентів через етнічні стереотипи відчуває труднощі і концентрує самосвідомість навколо етноніму (самоназви). Найбільша частина – серед росіян (16,5 %). Для свідомості євреїв, греків, росіян властиве уявлення про консолідуючу роль спільної території. Менше проявляється компонент, пов'язаний з віросповіданням. Що стосується таких елементів ідентифікації, як національна символіка, державність, національні образи, то вони найчастіше мають мінімальну вагу.

Особливість сучасної етнічної ідентифікації полягає в тому, що в українців і росіян зміни в структурі етностереотипів відбуваються м'яко, навіть еволюційно, а у інших етносів цей процес вкрай нерівномірний. Стереотипи, пов'язані з консолідуючою роллю спільної території, віросповідання, притаманні кримським татарам, кримчакам, караїмам. Така „розгалуженість” етнокультурної основи ідентифікації створює несприятливі передумови для міжнаціонального спілкування.

Складним компонентом сучасного процесу ідентифікації є етнічне

самопочуття, як етнокультурне, так і соціально-політичне. Дослідження емпіричного матеріалу Інституту соціології НАНУ довели, що воно впливає на формування стійких національних і політичних інтересів. Вдоволення чи невдоволення викликають такі складові суспільного життя, як міра реалізованості стосовно рідної мови й культури, відтворення історичної пам'яті, вільний прояв своєї етнічності.

Опитування останніх років засвідчують зниження рівня самопочуття деяких етнічних груп. Безумовно, погіршення умов життя внаслідок економічної кризи охопило всі етнічні групи. Це констатували, зокрема, молдавани, румуни, угорці, росіяни. Звідси постає питання, чи маємо тут справу з дискримінацією. Одна з причин, на нашу думку, полягає в територіально-регіональних відмінностях економічного й соціального розвитку країни.

Слід зазначити, що проблема національно-етнічного самовизначення ускладнюється полікультурністю України, а саме: російська ідентичність охопила майже весь ідентифікаційний простір; різновекторність етнічної ідентифікації регіонів Східного і Західного; обстоювання власної ідентичності депортованими народами (кримськими татарами, греками). Хоча поліетнічність України є об'єктивною складовою її етнополітичного розвитку, проте вона може не тільки бути джерелом соціального і культурного збагачення, але й, за браком раціональної конфігурації, розбалансування етнонаціональної структури суспільства, що нерідко викликає конфлікти на етнічному ґрунті, які супроводжуються насильством і викликають у відповідь дії репресивного характеру. А це ставить під загрозу єдність держави, на території якої вони відбуваються, створюють небезпеку втягнення в конфлікт сусідніх країн.

Нааявність етнічних кордонів певною мірою формується під впливом історичних міфів, етнічних стереотипів, пошуку ворога, національного фанатизму. Що стосується поляризації українського багатоетнічного соціуму, то вона можлива по лінії ставлення до „російського чинника”, мовного питання, в конфесійних відносинах, а також пов'язується з ціннісно-ідеологічною диференціацією українського суспільства та з актуалізацією міжетнічної толерантності чи нетолерантності.

Серед соціальних феноменів, які закономірно виникають в умовах соціальної нестабільності, істотне місце належить нетерпимості до „чужих”, які в ситуації кризи, супроводжуючи процеси деінституціоналізації і хворобливого становлення нових соціальних інститутів, починають виконувати функцію „цапа-відбувайла”, піддаючись психологічній ізоляції, дискримінації, а в найбільш важких обставинах – репресіям.

У посттоталітарному суспільстві прояви нетолерантності можна спостерігати в різних сферах суспільних відносин. Одним з наслідків руйнування радянської інституційної системи, що контролювала всі форми відносин між людьми, у тому числі й прояви соціальної нетерпимості, став бурхливий сплеск міжетнічної нетолерантності, який згодом викликав

численні прояви нетерпимості у національно-громадянських відносинах. Низький рівень національної толерантності в пострадянських суспільствах є лише одним з проявів „ксенофобії”, що стала реальним фактом життя суспільства в період розвалу тоталітарної системи, коли з-під пресу комуністичної ідеології та придушення інакомислення вирвався джин нетерпимості, недовіри до „чужих”, до інших соціальних груп і верств, у тому числі й до інших національностей.

Нетерпимість до „чужих” багато в чому пов’язана з формуванням образу „своїх”, тобто з процесами соціальної ідентифікації особистості і груповими ідентичностями. М. Лебедева, узагальнивши дані досліджень факторів, що сприяють прояву міжгрупової (у тому числі й етнічної) нетолерантності, виявила досить складну й суперечливу залежність соціальних ідентичностей і нетерпимого ставлення до „чужих”: детермінантами нетолерантності можуть бути як „невизначеність (маргінальність) етнічної ідентичності”, так і „вираженість соціальної ідентичності” [5]. В соціологічному аспекті це означає можливість скорочення соціальної дистанції стосовно „чужих” до межі, де перебувають „свої”. Прикладом такого скорочення є здатність представника однієї національності допускати в якості членів сім’ї і близьких друзів представників інших національностей. В ідеалі, коли жодна національність не відсувається на більшу відстань, ніж „своя”, йдеться про справді толерантні національні ідентичності, що виключає будь-яке протиставлення „своїх” і „чужих”. Зрозуміло, таку „всебічну толерантність” слід розглядати як ліберальний ідеал, далекий від сучасних соціальних реалій. І напевно чи такий механізм формування толерантності в повній мірі „прийнятний” у випадку, коли йдеться про політичні ідентичності.

Оскільки ми розглядаємо зв’язок національної толерантності та ідентичностей в контексті скорочення соціальної дистанції між представниками різних етнічних груп, то як метод дослідження цієї проблеми було обрано Шкалу соціальної дистанції Богардуса, яка демонструє, що у найбільшій мірі населення України психологічно дистанціює від себе переважно ті національності, які асоціюються з міжнаціональними конфліктами, що виникають у світі. За роки незалежності України відбувалося зростання як загального рівня національної відособленості, так і поширення ксенофобних настановлень стосовно певних національностей. Результати моніторингу свідчать, що високий рівень національної дистанційованості українського населення має тенденцію до зростання національного ізоляціонізму й підвищення поширеності ксенофобних настановлень. 2002 року стався якісний стрибок у збільшенні національної дистанційованості практично від усіх національностей. На початку 2005 року спостерігалось деяке зниження поширеності ксенофобних настановлень стосовно більшості національностей (у середньому на 1 – 2%), що позначилося й на загальному рівні національної відособленості, який знизився з 5,3 до 5,1 бала [6].

„Кваліфікована більшість” жителів України (близько 75 %) згодні в якості своїх співгромадян бачити тільки представників східнослов'янських етносів, які традиційно проживали на цій території. До половини громадян у якості жителів України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар, тобто представників народів, з якими теж є історичний досвід спільного проживання. Така конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі національного ізоляціонізму, який домінує в масовій свідомості, закладені архаїчно-традиціоналістські цінності, що значною мірою визначають формування, розвиток і консолідацію системи соціальних та міжнаціональних відносин в цілому.

Кілька позицій, що характеризують етнічне дистанціювання в Україні. Так, ставлення до українців, що вимірюється шкалою соціальної дистанції, значною мірою є показником української ідентичності: чим нижче значення індексу соціальної дистанційованості, тим вищий ступінь української етнічної ідентичності він засвідчує. Найбільш низьке значення індексу дистанційованості (1,6 бала) стосовно українців спостерігається у осіб, які відзначили, що в першу чергу вважають себе „представниками свого етносу, нації”. Слід зазначити, що досить високий рівень відособленості, ізоляціонізму та ксенофобії притаманний практично всім регіонам України.

Серед чинників національної дистанційованості – ставлення до українців. Значення Індексу національної дистанційованості стосовно українців як показника рівня національної української ідентичності 2005 року досягло 2,2 бала (з 1992 по 2002 рік це значення становило близько 1,6 бала) [7]. Отже з 2002 року відбулося зрушення не тільки в дистанційованості від інших національностей, але й певне зниження рівня української самоідентичності. Що стосується регіональних особливостей, то в цілому в західних, східних і центральних регіонах населення за цим показником практично не розрізняється. У південних регіонах фіксується значне збільшення дистанційованості стосовно українців (і, відповідно, зниження рівня української ідентичності) у порівнянні з іншими регіонами. Як і слід було очікувати, у етнічних українців рівень національної ідентичності вищий у порівнянні з російськими та іншими національностями. Однак слід зауважити, що у всіх представників різних національностей його величина не виходить за межі поля національної ідентичності, що свідчить про досить високий рівень асиміляції й консолідації на тлі української ідентичності як передумови формування громадянської нації.

Що стосується геополітичних орієнтацій, то можна бачити, що ставлення до західного вектора розвитку України (ставлення до вступу в ЄС і НАТО) не пов'язане зі ступенем української ідентичності, тоді як орієнтація на союз з Росією і Білоруссю пов'язана з фактором української ідентичності. У осіб, які негативно ставляться до союзу з Росією і Білоруссю, рівень української ідентичності вищий у порівнянні з тими, хто до такого союзу

ставиться позитивно.

Певний зв'язок рівня української ідентичності з політичною активністю населення зафіксовано й під час розгляду взаємовпливу цього показника з характером участі в кампанії з виборів Президента України 2004 року. Люди з вищим рівнем української ідентичності частіше голосували за В. Ющенка ніж ті, хто голосував за В. Януковича або „проти обох”. Найнижчий рівень української ідентичності у тих, хто взагалі не брав участі у голосуванні.

Індекс національної дистанційованості населення (ІНД) України стосовно росіян становить 3,1 бала, що характеризує певний рівень національної толерантності до них. Стосовно росіян основним диференціюючим чинником є регіон проживання. У східних регіонах ставлення до них можна оцінювати як національно-ідентифікаційне, оскільки відповідний показник становить 2,3 бала. Досить близький до цього значення показник, що характеризує південні регіони (2,9 бала). У центральних регіонах значення ІНД підвищується до 3,2 бала. І, нарешті, в західних регіонах індекс національної дистанційованості піднімається до верхньої критичної позначки національної толерантності стосовно росіян – 4 бали [8]. Характеризуючи регіональні особливості ставлення до росіян в цілому, можна відзначити дві основні особливості: 1) у всіх регіонах значення показника ІНД перебуває в межах національної толерантності; 2) в міру просування від Сходу до Заходу (Схід – Південь – Центр – Захід) національна дистанційованість стосовно росіян суттєво збільшується. Як і слід було очікувати, істотну роль у формуванні рівня національної толерантності стосовно росіян виконують політичні настановлення. Особи, які позитивно ставляться до союзу з Росією і Білоруссю, більш толерантні до росіян, ніж ті, хто до можливості такого союзу ставиться негативно. Хто ж позитивно ставиться до вступу України в ЄС і, особливо, в НАТО, той менш толерантний до росіян.

Дослідження 2005 року виявило істотний взаємозв'язок між ставленням до росіян і політичною позицією, виявленою на виборах Президента України 2004 року. Частина населення, яка голосувала за В. Ющенка, принципово відрізняється від тих, що голосували за В. Януковича за величиною дистанційованості стосовно росіян. Якщо ІНД прихильників В. Януковича свідчить про російську національну ідентичність (2,4 бала), то прихильники В. Ющенка продемонстрували дистанційованість, що наближається до верхньої межі національної толерантності (3,5 бала) [9]. Таким чином, за попередні десять років питома вага толерантних людей знизилася більше, ніж у 3,5 разу. Практично половину населення становлять громадяни з ізоляціоністськими настановленнями щодо міжнародних відносин. Особлива небезпека полягає у розростанні ксенофобних настановлень: чисельність їх носіїв зростає більше, ніж у 4 рази.

Можна зробити висновок, що масова свідомість в Україні перебуває

„на роздоріжжі” національно-громадянської ідентифікації. В масовій міжнаціональній свідомості зберігається високий рівень східнослов'янської відокремленості, національного ізоляціонізму і ксенофобії. Як „своїх” населення України сприймає переважно етнічних українців, росіян і білорусів. Представники інших етносів сприймаються як „чужі” і „видворяються” масовою свідомістю за межі країни. Деяке „послаблення” проявляється до „історичних сусідів”: близько половини громадян як жителів України допустили б ще євреїв, поляків, молдаван і кримських татар. Така конфігурація національних переваг дозволяє припустити, що в основі національного ізоляціонізму, що домінує у міжнаціональній масовій свідомості, закладені архаїчно-традиціоналістські ціннісні орієнтації, які значною мірою визначають формування, розвиток і консолідацію системи етно-соціальних відносин на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Чинником, що „розмиває” громадянську ідентичність в Україні, виступатимуть мігранти, або новітні іноетнічні групи. Результати досліджень іноетнічних груп, проведені європейськими й американськими дослідниками (Н. Гейзером і Д. Мойніхеном, К. Герцом, Ф. Бартом та іншими) дозволяють говорити про особливу взаємодію державних та етнічних ідентичностей у системі визнання іноетнічних мігрантів. Тут можна погодитись з думкою Ф. Беккер, що процесу ідентифікації етнічно різних мігрантів властивий високий ступінь ситуаційності практик реалізації етнічності та етнічних дискурсів; етнічність розглядається як мігрантами, так і стороною, що приймає, скоріш не як базисний есенціалістський феномен, а як спектр можливостей, які можуть бути мобілізовані за певних соціальних умов [10].

О. Малиновська зазначає, що міграційні потоки, які спостерігалися в Україні протягом останніх років, умовно можна поділити на дві групи. До першої слід зарахувати масову полікультуру українців і вихідців з України інших національностей після проголошення державної незалежності, повернення на батьківщину репресованих і депортованих в тоталітарні часи. До другої групи належать міграційні потоки, котрі засвідчують включення України до світових міграційних процесів [11]. Поряд з репатріантами-українцями, а також вихідцями з України інших національностей, передусім татарами і німцями, відбувається міграція в Україну представників народів країн, на території яких точилися війни, виникала загроза життю і власності людей. Йдеться про вірмен, азербайджанців, грузинів, таджиків. Масштаби вимушеної міграції в Україну зростають.

Різнобічний вплив міграційних процесів, у яких беруть участь десятки й сотні тисяч людей, в умовах глибокої економічної кризи та зниження життєвого рівня населення стає особливо відчутним і суттєво позначається на соціально-економічній і політичній ситуації, на міжетнічних стосунках. За даними соціологічних досліджень, в Україну хотіло би повернутися

майже 40 % українців, які проживають в Киргизії, 10 % представників української діаспори в Росії зорієнтовані на прийняття українського громадянства. Такою ж є картина у неслов'янських республіках [12].

Транзитний потік нелегальних мігрантів територією України зі Сходу до західноєвропейських країн супроводжується їх частковим „осіданням”. Так, на початок 2007 року, за даними Департаменту міграційної служби, в Україні зареєстровано 2275 біженців з 50 країн світу. З них 1825 прибули з країн Азії, 300 – з країн Африки, 138 – з країн Європи, 12 – з інших країн. Загалом, за даними Держкомітету статистики за 2006 рік, Україну відвідало 18.935.775 іноземних громадян. За даними МВС України, у першому кварталі 2007 року затримано понад 4 тисячі нелегальних мігрантів, що на 50 % більше, ніж за аналогічний період попереднього року [13]. За спостереженнями Міжнародної ініціативи протидії нелегальній міграції „Сьодеркопінгський процес”, загальна кількість іноземців, які перетинають український кордон, становить майже 40 мільйонів осіб на рік, а реальна кількість нелегальних мігрантів – від 11 до 15 тисяч осіб (0,1 % від кількості іноземців, які щороку відвідують Україну). Оскільки прибулі, як правило, не „розчиняються” в країні-донорі та схильні до створення маргінальних структур, то можна прогнозувати, що проблема нелегальної міграції й надалі провокуватиме зростання рівня ксенофобії, нетерпимості і, відповідно, зниження рівня толерантності в українському суспільстві [14].

Додатковим чинником розмивання громадянської ідентичності є біженці. Перші з них прибули в Україну у 1988 - 1990 роках з Вірменії, Азербайджану, Узбекистану. Найбільший приплив спостерігався улітку 1992 року, коли внаслідок воєнних дій у Придністров'ї понад 60 тисяч осіб шукали притулку в південних українських областях. 1993 року Верховна Рада України ухвалила Закон „Про біженців”. Та Україна й досі не приєдналася до міжнародної Конвенції 1951 року про статус біженців і відповідного протоколу 1967 року, оскільки не готова виконувати передбачені цими документами зобов'язання. Загалом біженцями є близько 10 % осіб, які прибули в Україну в останні роки. Кількість біженців з колишніх радянських республік становить майже 150 тисяч осіб [15].

З початку 2008 року в Україні було зафіксовано 29 інцидентів з учиненням насильства над іноземцями, які, на думку міжнародних експертів, можуть кваліфікуватися як расова нетерпимість, ксенофобія. Моніторинги правозахисних організацій фіксують вищі дані, проте деякі інциденти не отримують офіційного продовження, адже їх жертви не звертаються до правоохоронних структур за допомогою. За матеріалами Конгресу національних громад України 2007 року жертвами насильницьких дій на підставі расової, національної та релігійної нетерпимості стало 70 осіб (це стосується не тільки іноземців, але й представників національних меншин) [16]. Ці дані було наведено у листі Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин,

де йшлося про „незадовільне патріотичне та світоглядне виховання нашої молоді”. Додамо, що, за даними представника омбудсмена В. Терещука, „внаслідок нетерпимості на національному ґрунті за 2006 – 2007 роки в Україні зафіксовано понад 100 випадків ворожнечі через ксенофобські настрої, а їх результатом стало 20 смертей людей іншої національності” [17].

Принагідно зауважимо, що актуальним є риторичне запитання щодо наявності чітко визначеної складової вітчизняної міграційної політики, бачення моделі інтеграції та адаптації спільнот „нетрадиційних мігрантів” в наше суспільство. З одного боку, це можна пояснити тим, що Україна незможна країна і не має достатнього досвіду в цій сфері, а з іншого й тим, що в Україні ці питання не входять бодай у якийсь перелік пріоритетів. Наприклад, в Указі Президента України № 657/2007 „Про напрями державної міграційної політики України та невідкладні заходи щодо підвищення її ефективності” проблеми адаптації та інтеграції мігрантів взагалі не виносяться на порядок денний. Основні напрями державної політики в цьому ключі стосуються переважно заходів щодо протидії нелегальній міграції для того, аби Україна не перетворилася на відстійник для нелегальних мігрантів, які шукають кращої долі в країнах ЄС. Такі побоювання й ризики цілком слушні. Проте окрім потреби в комплексній протидії нелегальній міграції, боротьбі з „кримінальним супроводом” цього явища існує ще й такий бік справи, як ставлення українських громадян до мігрантів, які вже перебувають в Україні.

До речі, ще 2001 року, за даними Всеукраїнського перепису населення, постійно в Україні проживало 168 тисяч громадян інших країн. Осіб без громадянства налічувалося близько 83 тисяч, а тих, хто не вказав громадянства, – 40 тисяч осіб. Поступово формуються етнічні діаспори, які за радянських часів не були властивими для України. Наприклад, у Києві зростають етнічні громади китайців та азербайджанців, у Харкові — в'єтнамців. Кількість осіб, які офіційно реєструються після свого приїзду в Україну для трудової діяльності, в середньому становить 10 тисяч осіб на рік. Нині майже 40 тисяч студентів з 129 країн світу навчаються у 209 українських вищих навчальних закладах і проживають переважно у великих містах. Скільки ж іноземців фактично перебуває в Україні достеменно встановити складно, хоча деякі експерти вважають, що їх майже мільйон осіб [18]. 2006 року з'явилися й інші красномовні дані. Так, у звіті тодішнього Генерального секретаря ООН К. Аннана, поданому на розгляд учасників 9-ї сесії Комісії з народонаселення і розвитку, зазначалося, що Україна входить до першої п'ятірки країн, де проживають міжнародні мігранти. Але переважно ми дізнаємося про новітні етнічні спільноти й громади у зв'язку з кримінальним підтекстом (нелегальна міграція, наркотрафік, торгівля людьми).

Скільки іноземців осідає в Україні — достеменно не відомо, так само, як і те, які ж наслідки для суспільства це матиме в подальшому, як це,

наприклад, за п'ять років відіб'ється на етнічному складі країни та вплине на міжетнічні взаємини. Ці питання залишаються без відповіді. Наприклад, у проєкті державної етнополітики, поданому 14 березня 2008 року до Кабінету Міністрів й представленому для громадського обговорення, зовсім не йдеться про новітні міграційні спільноти, нетрадиційних мігрантів та можливу спеціальну політику стосовно них. Не зачіпалася ця тема й в Указі Президента № 153/2008 „Про проведення у 2008 році Року міжкультурного діалогу в Україні”.

Тим часом один з ризиків такої неуваги може виникнути, наприклад, у сфері соціальної та молодіжної політики, адже можуть зрости радикальні інтолерантні молодіжні течії стосовно іноземців. На таку тенденцію вказують представники міжнародних інституцій. В одному з пунктів Третьої доповіді по Україні Європейської комісії проти расизму та нетерпимості йдеться, що іноземні студенти стають мішенню нападів расистського характеру, які вчиняють члени груп скінхедів як в межах, так і поза межами університетських містечок.

Представники української влади досить стримано коментують звинувачення у бездіяльності стосовно проявів ксенофобії. Наприклад, за словами колишнього міністра юстиції М. Онищука, заяви про існування в Україні расизму як явища некоректні: „Можна говорити лише про окремі епізоди, кожен з яких держава ретельно розслідує”. Але після резонансних вбивств іноземців 2008 року Ю. Луценко оприлюднив доволі загрозливі цифри, зазначивши, що ці випадки не такі вже й поодинокі: „За останні два місяці правоохоронні органи встановили тільки в столиці понад 500 членів організації „Скінхед”, з них 30 – раніше судимі”. Він заявив також, що міліція „масово порушує кримінальні справи”, коли в діях членів цієї організації є склад злочину, аби зупинити акти насильства на вулицях Києва. Втім 28 лютого 2008 року заступник міністра внутрішніх справ В. Євдокимов говорив, що МВС здійснило низку кроків проти поживавлення діяльності радикальних громадських утворень. Він зазначив, що „серед тисяч скоєних проти гостей з-за кордону злочинів – а там були і вбивства (2007 року – 22, а з початку 2008 року – 5), практично майже не було расистських чи ксенофобських мотивів, окрім хіба що вбивства громадянина Конго у Києві”. На думку посадовця, причиною подібних інцидентів „ставали хуліганські прояви чи звичайні злодійські наміри і тривіальне побутове підґрунтя” [19].

Нелегальна міграція, що тісно пов'язана з організованою злочинністю, не виключає можливості загострення міжетнічних взаємин. Маючи у своєму розпорядженні значні кошти, мігранти купують підприємства, обходячи правові обмеження, витісняють місцеве населення у сфері дрібнооптової торгівлі, викликаючи цим його невдоволення.

Зазначене підтверджує потребу в зміні державної політики щодо розв'язання міграційних проблем. Тим більше, що щороку з заявами про отримання статусу біженця в Україні звертається близько 1200 –

1400 осіб. Дехто з них прагне оселитися тут з огляду на зв'язки з нашою країною в минулому, дехто сподівається мігрувати через Україну до країн Євросоюзу. На 1 січня 2009 року в Україні перебувало понад 3 тисячі біженців [20].

Неодмінною умовою міжетнічного порозуміння та єдності є релігійне життя. Історія підтверджує, що взаємозв'язок етнічних та релігійних чинників стає своєрідним каталізатором національних настроїв в українському суспільстві. Своєрідність етноконфесійної ситуації в Україні та політизація церкви – один з факторів поляризації суспільства. Одержавши релігійну свободу разом з державною незалежністю, Україна переживає інтенсивний етап своєї мікро- і макроідентифікації. З одного боку, свобода релігії сприяє зростанню кількості віруючих людей і релігійних організацій, створює можливості для нічим не обмеженого й ніким не контрольованого сповідання віри. Та з іншого боку, така свобода призвела до появи альтернативних традиційним віросповіданням релігій, які активно здійснюють місіонерську діяльність, проповідують неукраїнські ідеї й цінності, відбираючи потенційних парафіан у історично вкорінених церкв, і в силу своїх фінансових можливостей претендують не тільки на духовну, але й політичну владу в країні. Цим руйнується багатовікова єдність національного і релігійного, які, за традицією, мають збігатися, а отже й підтримувати одне одного.

Майже двадцятилітня історія в цілому мирних міжконфесійних відносин в Україні переконує в необхідності збереження статус-кво. Досягнення в суспільно-релігійній сфері не повинні бути зворотними. Більше того, релігійна свобода в Україні не досягла своєї максими, вона має перспективи розвитку.

Свободу релігії в українському суспільстві переважно розуміють не як невід'ємне право людини на будь-які вірування, не як свободу вибору й самоствердження індивіда в системі релігійних координат, а як дозвіл на існування якоїсь релігійної громади. Таким чином, свобода релігії обмежується свободою церкви. Інакше кажучи, в українських візіях релігійної свободи переважає не персоналістський, а колективістський принцип. Колективна ідентичність стає первинною й домінує над індивідуальними індикаторами ідентичності, як етнічними, так і релігійними.

Але ж сьогодні будь-які колективні ідентичності неможливі поза процесом особистісних самовизначень, у тому числі й етнічних та релігійних. Навіть етноідентифікація, детермінована самим фактом народження людини, починає сприйматися як процес індивідуального вибору. Тим більше — релігійний вибір людини. Її конфесійна приналежність стає результатом її особистісного ототожнення. Множинність ідентичностей, як видових (політична, національна, культурна, тендерна, релігійна тощо), так й індивідуальних, які формувалися в результаті пошуку соціокультурної приналежності індивіда до якогось колективу, стали

реальністю. Боротися з ними немає сенсу. І скільки б незвичними чи небажаними з погляду колективу чи спільноти були якісь ідентичності, їх існування необхідно захищати, оскільки саме вони є гарантом збереження нашої власної й колективної totoжності в умовах релігійного плюралізму й свободи релігії.

Сьогоденна Україна – одне з найбільших поліконфесійних суспільств Європи. Вже сам факт співіснування численних конфесій, абсолютна більшість яких – лише тло для кількох домінуючих в етнокультурному середовищі церковних структур, стає важливим каталізатором роз'єднаності й конфліктів. Вектори напруги в поліконфесійному релігійному середовищі увиразнилися вже на початку 1990-х років: відверта конкуренція між традиційними конфесіями; протистояння традиційних і нетрадиційних для України конфесій; негаразди і кризи внутрішньоконфесійного розвитку. Отже спектр релігійних конфронтацій набуває такого вигляду: 1) затяжний і гострий міжправославний конфлікт, який, без перебільшення, на десятиліття визначив міжконфесійну ситуацію в Україні і відобразив зіткнення не стільки церковних структур та еліт, скільки протилежних політичних, економічних, національних інтересів, орієнтирів цивілізаційного розвитку; 2) конфлікт між православною і греко-католицькою церквами — найбільш за давнєне і гостре протистояння, яке сягає своїм корінням кінця XVI століття, і яке настільки глибоко відбилосся на всій історії українського народу, що фактично змінило його етногенез; 3) історично успадковані та новопосталі суперечності між православними і протестантськими конфесіями; 4) протистояння православних і мусульман у південних регіонах України; 5) конфліктні відносини між традиційними і нетрадиційними для України релігіями, культурами, сектами, іноземними місіями, котрі сприймаються як небезпечний чужорідний фактор, що може підірвати традиційні духовні цінності й патріотичні почуття, спотворити національний менталітет.

Релігієзнавці майже одностайні у висновку, що на українському ґрунті міжконфесійні конфлікти набули специфічного характеру. Вони стали не просто конфліктами інтересів, а й зіткненням етнокультурних ідентичностей, конфліктами етнічного й геополітичного вибору, своєрідною екстраполяцією серйозних розбіжностей у поглядах на сутність, форми і шляхи реалізації „українського проекту” на релігійну сферу.

Втім міжцерковні суперечності – це лише зовнішній прояв поліконфесійності, вплив якої на суспільне життя є глибоким і різноплановим. Узагальнюючи суспільні ризики і соціальну небезпеку з боку поліконфесійності, відзначимо таке. По-перше, історичний досвід багатьох націй (Болгарія, Сербія, Албанія, Ліван, Індія) переконує, що гетерогенне релігійне середовище, збурене міжконфесійними конфліктами, спроможне відігравати суперечливу роль в інтеграції соціуму, розбудови громадянського суспільства. Повною мірою це відчула й українська нація: міжконфесійні суперечності, поляризуючи її, стримували процес

національної інтеграції і самовизначення, зумовили усталення різних культурних, ментальних, світоглядних, мовних архетипів, склали реальну загрозу для консолідації соціуму.

По-друге, поліконфесійність, незалежно від її історичної природи, призводить до більш чи менш виразної регіоналізації країни за конфесійною ознакою. Об'єктивним наслідком етноконфесійної регіоналізації стає формування територій домінування однієї з церков не лише в духовному, культурному, а й у політико-правовому сенсі, тоді як інші церковні структури стають другорядними та дискримінованими.

По-третє, численні конфесії неминуче потрапляють у середовище загальносоціальної конкуренції. Конкуренція конфесій – явище нове і досить незвичне як для пересічного індивіда з „соціалістичним” минулим, так і для державних інституцій, наразі позбавлених досвіду діяльності в демократично влаштованій поліконфесійній сфері. Відверті форми такої конкуренції можуть викликати загострення міжцерковних і внутрішньоконфесійних колізій, взаємних звинувачень в амбіційності, незаконному володінні майном і культовими спорудами, плазуванні перед владою, „звабленні” віруючих, вдаючись при цьому до форм протистояння, далеких від цивілізованих.

Нарешті, поліконфесійність, що вихлюпує в громадянське суспільство різні форми конкуренції і протистояння конфесій, відчутно впливає на духовно-етичну маркеризацію. Ескалація релігійних конфліктів, тривале загострення міжконфесійних відносин, виникнення й поглиблення розколів у церковних структурах зумовлюють посилення нетерпимості до носіїв іншоконфесійної ідентичності. Не можна нехтувати й тим, що ціла генерація служителів церкви, виплекана в непримиренних світоглядних настановленнях як до світської культури, так і до іншоконфесійних інституцій, так і не сприйняла досвіду співжиття в конфесійно розшарованому суспільстві, навичок міжцерковного діалогу й консенсусу.

Отже Україна розділена на сектори впливу різних конфесій, протистояння яких, на нашу думку, поглиблюватиметься. Роз'єднаність церков відображає сегментованість неструктурованого українського суспільства. Його поліконфесійність потребує віднайдення якісно нової, „інтегральної” ідентичності на основі світоглядного плюралізму.

Гіперболізація регіональних чинників, політизація мовних питань та етноконфесійних проблем відбувається на тлі жорсткої конкуренції націоналістичної, ліберальної і соціалістичної ідеології. Наслідком цього став розкол в суспільстві щодо національних цінностей та ідейно-політичних орієнтацій: у політичній площині існують вкрай протилежні ідеології. Поглибленню розколу українського суспільства сприяє те, що одна частина суспільства, орієнтуючись на цінності Заходу, не переймається проблемами національної консолідації. Друга його частина – прихильники етнічного патріотизму. Третя виступає за „слов'янську

єдність”, єдиний з Росією культурний простір. Як зауважує Л. Нагорна, напруга в ідентифікаційному полі створює його різні сегменти (моделі). Реальність демаркаційної лінії „умовний Схід – умовний Захід” підтвердили президентські вибори 2004 року. Хоча чітких маркерів „східної” ідентичності не існує, найбільший поділ, на нашу думку, пролягає через суспільну свідомість. В ній співіснують протилежні орієнтації: етнічний патріотизм і „слов’янська єдність” [21].

Дослідники демократичного транзиту пострадянських держав дійшли висновку, що країнам, які перебувають у перехідному стані, необхідно передусім сформувати свою національну систему соціально-політичної ідентичності, а вже після цього переходити до розбудови державних інститутів і формування широкого комплексу громадянських свобод. Цей висновок стосується й України. Адже доки ми не визначимося з новим змістом загальнодержавної системи ідентичності, говорити про успішність і безконфліктність демократичного транзиту неможливо.

Етнополітична обстановка в Україні досить специфічна, оскільки формуванню громадянського суспільства, консолідації нації заважає переплетення етнічних маркерів, етнічні кордони й стереотипи, породжені реаліями трансформаційного періоду.

З огляду на зазначене, деформація етнополітичного простору, домінування корпоративних і локальних інтересів супроводжується втратою цілісності українського суспільства. Єдиний спосіб уникнення міжкультурних, ціннісних, ідеологічних, навіть міжцивілізаційних зіткнень – „діалог різностей”, повага до загальноцивілізаційних надбань людства.

Література:

1. Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М. Многообразие культурной жизни народов СССР. – М., 1987. – С. 142.
2. Barth F. Ethnic group and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. / Ed. by F. Barth. – Universities For Laget // Allen-Unwin, 1969 (reprint 1982).
3. Тишков В. А. Идентичности и культурные границы // Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. – М., 1997; Тишков В. А. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии, разрешение. – Вып. 2. Ч. 1. – М., 1992. – С. 36.
4. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія. – 2001. - №4. – С.; Мадей Н. М. Проблема культурної ідентичності // www.franko.lviv.ua
5. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кроскультурную психологию. – М., 1999; Идентичность и толерантность // Ред. Лебедевой Н. М. – М., 2002. – С. 245 - 246.

6. **Паніна Н.** Щодо застосування шкали соціальної дистанції // Соціологія. – 2003. – №4. – С. 21 - 43.
7. **Паніна Н.** Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні / Соціологія. – 2005. – №4. – С. 27 - 30.
8. Там само. – С. 30 - 32.
9. www.kiss.com.ua/txt/paniotto.
10. **Barth F.** Introduction // *Ethnic group and Boundaries: The social organization of culture difference.* – Bergen–Oslo, London, 1969. – Р. 9 - 38; Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы // Под ред. Г. Солдатовой. – М., 2001. – С. 4 - 39, 66 - 101, 412 - 138.
11. Цит за: **Малиновська О.** Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – С. 3.
12. **Пірен М. І.** Етнополітика в Україні: соціально-психологічний аналіз. – К., 2007. – С. 368.
13. Там само. – С. 369.
14. www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article/artid=47631&catid=47924; www.ukrstat.gov.ua; www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47290.
15. Актуальні питання вітчизняні етнополітики // Під ред. Ю. Тищенко. – К., 2004. – С. 147, 148.
16. www.kngu.org/KongrUkr/ksenofobia/-2007
17. Ліга Бізнес Інформ. – 2008. – 19 березня; День. – 2007. – 14 ноября.
18. www.kharkovnews.info/news; www.presscenter.ukrinform.ua.
19. www.ukrstat.gov.ua; www.zn.kiev.ua/nn/show/505/47290; www.unian.net/press/?Lang; www.human-rights.unian.
20. www.niis.gov.ua/monitor/monitor3/01.
21. Див.: **Нагорна Л.** Національна ідентичність. – К., 2002. – С. 172, 173.